

det. Örkény egy korábbi magatartásról beszélt, amely szerintem is téves vagy elhibázott volt — de nyíltan, őszintén. Nem tagadva meg korábbi önmagát. Mi van ezen elutasítandó? Vagy ha az lehet is: miért ne hangozhatnék el?

Szabó Károlyné: Az a nézetem, hogy a magyar tv jelenlegi műsorából teljes mértékben kiválasztható kinek-kinek az, ami épülésére, műveltségének emelésére szolgál. A probléma ott van, hogy miként lehet a többi elől elmenekülni? Mert nekem — mondjuk — három-négy műsor kellene egy héten. Egy film, egy ismeretterjesztő program, egy vitaadás, ilyesmi. De a mai otthonok kicsinyek; a család minden tagja mást akar nézni, így aztán mindenki mindent néz, s egy nagy káosz lesz az egész. Ezen persze nem lehet segíteni. Némi segítség volna az előzetes orientáló kritika, illetve ajánlás. De az is alig van. Tudomásul kellene venni, hogy a televízió példátlan hatású műveltségterjesztő intézmény, s a most napirenden levő közművelődési tennivalók tekintélyes részét — persze felkészült gárda közreműködésével — feladatává teszi.

Takács Mária: Iskoláskorom óta könyvgyűjtő vagyok, s mostanában néhány nem egészen kedvező dolgot tapasztalok. Végletek vannak: nagyon olcsó és nagyon drága könyvek. Az igaz, hogy minden hozzáférhető. Őt-hat forintos könyvekből ma már polcra tehető a világirodalom minden — vagy legtöbbször — igazi értéke. De aki egy kicsit igényesebb, s „könyvalakúbb” könyvet szeretne, és nincs hatvan-hetven forintja egyre-egy — már bajban van. Miért ne lehetne *Az én könyvtáram* vagy az *Iskolai Könyvtár* sorozathoz hasonló áron indítani új sorozatokat? Amelyek már nem olcsó könyvek, de nem is terhelik meg elviselhetetlenül a munkások pénztárcáját.

Szimán Sándorné: S itt volna az ideje megvizsgálni a vállalati és a szakszervezeti könyvtárakat. Elképzelhetetlen, milyen rossz egyik-másik gyűjtemény. Úgy fejlesztik — nem csekély költséggel —, ahogy egy-egy véltlencsínálta könyvtáros szeszélye vagy izlése hozza. Kellene valami központi irányelv, tekintettel a megváltozott vagy változó igényekre, a különböző munkásrétegek érdeklődésére.

Kovácsi György: Úgy tudom, több alkalommal feszegették már az újonnan létrehozott egyetemi és főiskolai szakokon kiképzett, de „eltűnt” népművelők kérdését. Elmentek propagandistának, reklámcsinálónak, ennek-annak, csak éppen ott nincsenek, ahol nagy szükség volna rájuk, a munkások között. Nem emlékszem, hogy az ilyen megjegyzésekre — először, azt hiszem, Angyalföldön tették szóvá — válasz érkezett volna. Nem lenne érdektelen egy kimutatás a Művelődésügyi Minisztériumtól, hogy valóban így áll-e a dolog, ha igen, miért, s ha ez nem jó helyzet, mit terveznek tenni, hogy megváltozzék?

Takács Mária: A művelődéssel való foglalkozás a vállalatoknál valahogy kiment a divatból. Bizonyos kötelezettségeknek eleget tesznek, mert előírás van, hogy azok az összegek nem fordíthatók másra — de ez már nem elég. Persze itt a kérdés, hogy ki csinálja, amikor mindenkinek gazdasági feladatai vannak, s iparvállalatról lévén szó, ez természetes is. A pártszervezet, bármilyen mértékben igyekszik is eleget tenni a párthatározatból rá háruló feladatoknak, a gyakorlati munkában részt venni teljes erővel nem tud. Ezen is gondolkodni kellene.

Kiss Sándorné: Nem lehet minden mű közérthető, ezt jól tudom. Nekem nincs is olyan igényem, hogy első hallásra vagy olvasásra mindent megértek. De az az érzésem — meg lehet, eltűzöm, nem tudom —, hogy szaporodnak a nem közérthető művészeti jelenségek. Azt is tudom, hogy határt kijelölni nehéz. De úgy gondolom, még ott tartunk, hogy a legszélesebb rétegekhez kellene szólni minden műfajban. Filmben úgy, mint Fábri, könyvben úgy, mint Fejes. Ez az én ideálom.

Ezzel a jelenlevők mindegyike egyetértett.

TAMÁS ISTVÁN

A személytelenség kultusza

Az ötvenes évek elejéről lesz szó, amikor a dogmatizmus még hittel és nem cinizmussal párosult. Arra kérem az olvasót, türtöztesse felháborodását, ha annyi év és szörnyűség után valami szépet is találok ebben. Szépet és reményteltent, mint minden utópiában.

Emlékszem a pártiskola fiatal munkás-paraszt hallgatóira. Hivatást tanultak, szocialista világteremtést a sztálini párttörténet zseniálisan leegyszerűsített képletei alapján. A nép érdeke, amit egy-két vezető annak tekint. Csak olyan végrehajtókra lehetett ezt bízni, akiket kiemeltünk a tömegből, és függetlenítettük őket, akik hivatalból képviselték a társadalom összérdekeit (vagy amit annak véltünk), akik nemcsak érvekkel, hanem a hatalom monopóliumával is fel voltak fegyverezve. Így váltak alkalmassá arra, hogy politikánkat tűzön-vízen keresztül érvényesítsék, a nép nevében, de nem mindig az ő érdekeiben, megkérdésük nélkül.

Sokan elpusztultak közülük, nem fizikailag, valahogy belülről. Ez nagyobb veszteséget jelentett a pártnak, mint a koncepciók perek. A kettő persze összefügg. Az alsó posztokon dolgozó elvtársainkra gondolok, akik politikánkat teljes terhét viselték. Ott éltek és tevékenykedtek, ahol politikánk a valósággal találkozott. Ahol a türelmes papírra jegyzett számokat valóságos tonnákka kellett változtatni.

Ez nem találkozás volt, hanem összeütközés. Ütközést, melyben embereinknek olyan áldozatok kellett vállalniuk, mint a gyalogságnak a támadás első hullámaiban. Nem az életüket vetették kockára, hanem morális létüket, mert egyszerre kellett harcolniuk az ellenséggel és saját testvéreikkel. Nehézkes szavaikat tőlünk kapták, de agitációs muníciónk az első évekkel elfogyott.

Mégis akadtak közöttük, nem is kis számban, akik nem morzsolódtak fel a két malomkö között. Elő, néppel érző emberek maradtak, az eszükre és a szívükre hallgatva különbséget tettek helyes és képtelen instrukciók között. Vállalták a felülről jövő rosszalást, az opportunizmus vádját, de lelkiismereti válságok között is megkeresték helyileg a legjobb megoldást, az emberséges kommunista vezetés útját. Helyzetük tragikus volt, de elsősorban nekik köszönhetjük, hogy a legnehezebb években elevenen tartották a párt igazi hivatását és tekintélyét, mely soha nem épülhet a csupasz hatalomra.

Nem arról volt szó, hogy ezek a kommunisták akár magukban is bírálták volna a vezetés politikáját. Csak éppen akadtak utasítások, amiket nem voltak képesek úgy végrehajtani, egyszerűen azért, mert az emberek között éltek. Valami józan emberség befolyása alatt ösztönösen magukévá tettek egy új fajta társadalmi érintkezést, érdemes erről részletesebben szólni.

Egy megyei titkár, aki fontos bányavidéken vezetett a politikai munkát, leváltottak, mert nem teremtett rendet a régi bányamérnökök között, akik, úgy véltük, szabotálják a termelést. A titkár megtörténően önkritikát gyakorolt, elismerte bűnös gyengeségét, kérte visszahelyezését a termelésbe; valaha vajúr volt. Utána beszéltem vele, furcsa módon az emberi szótól lett dühös. En is tu-

dom, hogy mi az a bányá, mondta, de azt nem, hogy fiú vagyok-e vagy lány. Elmondta, hogy nemrégiben tervtervezletet tartott, sok szó esett a munkaversenyéről és gépesítésről, mindenki bólogatott. Az értekezlet után ottmaradt nála a vállalat igazgatóhelyettese, egy idős főmérnök. Még abból az időből ismerte, amikor kétezer pengős fizetése volt, ő meg kezdő segédvájár korában heti húsz pengőt vitt haza. Jólesett a titkárnak a bizalmas tegeződő viszony, fáradt is volt, szívesen hallgatta az öreg szeszélyes fecsegését, bár nem lehetett kihámozni, hogy tulajdonképpen mit akar.

A titkár megszokta, hogy lefekvés után, az éjszaka csendjében gondolja át a nap eseményeit. Félálomban nem a sorsdöntő értekezlet, hanem a kissé zagyva beszélgetés járt a fejében. Mit akarhatott az öreg? Valami reumáról mesélt, de mindenki tudja, hogy nem szeret leszállni a tárnákba, honnan szedett volna fel bányászbetegséget? Le akart lépni? Az öreg mérnök aranykeretes szemüvegét tapogatta, az egyik száron önpetty éktelenkedik, maga forrasztotta, újat nem tudott kapni. Ha ideges, mindig a forrasztott szárhoz emeli kezét, mintha egy örökké sajjó sebhelyre mutatna, máskor meg a tenyerével takarja, védi, olyan mozdulattal, mintha szalutálna. Leszorított, vékony hangon beszélt az öreg, egy mondat közepén abbahagyta, váratlanul elbűcsűzött.

Ez a nyugtalanság később átragadt a titkárra, másnap magához hívta a főmérnököt, és megkérdte, teljesítik-e a tervet. A főmérnök azt felelte, hogy jövőre húsz százalékkal emelkedik a termelés. A titkár bölintott: tehát túlteljesítjük a tervet. Túl, mondta a főmérnök, és a szemüvege szárát tapogatta. Aztán még azt mondta: öt éven belül harminc százalékkal lesz kevesebb a szén. Vagy negyvennel. A hangja újra elvékonyodott, mint előző nap. Miért nem tegnap mondatad ezt, az értekezleten? — kérdezte a titkár. A főmérnök nem méltatta válaszra a kérdést. A tartása merev volt, mintha valóban reuma kínozná. A titkár dühét fáradtság bénította, arra gondolt, hogy ez szabotálni fog, át kellene adni a hatóságnak, ültessék le. De csak ennyit mondott, talán a képzettársítás hatása alatt: Ül le. Az öreg nem ült le, gyorsan beszélt, mondatokon át behunyt szemmel. Ezt a behunyt szemet és a védekezően szalutálgató kezét nézte a titkár, és arra gondolt, hogy kevesen vannak a megyében, akik annyira szeretik a bányát, mint ez az öreg kapitalista.

A többi mellékes. A titkár beadványt küldött a minisztériumba, megfelelő adatokkal alátámasztva rablógazdálkodásnak nevezte a tervutasítást. Bizottság szállt ki, mely kinyomozta, hogy a felbújtó az igazgatóhelyettes volt. Internálták, a titkárt csak leváltották.

Nem azért elevenítettem fel az epizódot, hogy illusztráljam azt a régi légkört, mely túlságosan ismert és emlékezetes, nem szorul illusztrációra. Fontosabbnak tartom az emberek közt akkoriban kialakult új viszonyt, amikor a politikai érintkezésben az egyenesen kimondott szó ugyanúgy elbeszélte csereértékét, mint az inflációs bankó. Amilyen mértékben a nyelv telítődött a politika

némely fogalmaival, olyan mértékben csökkent a szavak információs értéke. Hallgatólagos társadalmi megállapodás alakult ki, hogy bizonyos szavakat nem kell szó szerint venni, az információ értéke névleges.

Ha az irodámban az íróasztal túlsó partján olyan ember ült, aki a jelenben vagy a jövőben függhetett tőlem, akkor nem azt mondtam, amit gondolt, sőt a könnyebbség kedvéért nem azt gondolta, amit gondolhatott volna — a saját szavaimat próbálgatta, persze az izlésétől függő mértékben. A szavak fokozatosan elvesztették valóságidéző, objektív tartalmukat, egy szigorú társadalmi illem hierarchikus rendjébe szerveződtek. Ezen a szinten az emberi kapcsolatok álmosító-megnyugtató hivatali kapcsolatokká váltak, s ez világos pillanataimban a bezártság mélységes nyugtalanságával töltött el. Az emberek olyanok lettek, mint különböző kötésű, de egyforma szövegű könyvek, csak a sorok között volt érdemes olvasni. Észrevettem magamon, hogy nem figyelek többé tárgyaló partnereim mondani- valójára, inkább a hang lejtésére, ellenőrzetlen gesztusokra, mimikára, a jelenségre és nem a szövegre. Pontosan, ahogy az a titkár tette, akiről az előbb beszéltem. Ez biztos kölcsönös volt, engem is a szavaimon innen vagy túl figyelt az, aki kíváncsi volt rám.

Abban az időben a szavak nem vezettek az ember belsejéig, csak valami általános társadalmi tudathoz, amit meggyőződéssel vagy anélkül célszerű volt és kellett viselni. Ilyen volt a formája a társadalmi érintkezésnek, pontosabban az érintkezés hiányának. A vezető számára ez az emberek megvetésének iskolája volt, a hatalom önigazolása. Csak később jöttem rá, hogy a vezető szerepe a szánalmasabb, ő diktálja ezt a viszonyt. A valóság eltűnt a szavakból, a szavak mögött bujkált. A második jelzőrendszer hatóköre szűkült, helyét részben az vette át, amit Lukács György egyvesszős jelzőrendszernek nevez: az emberi valóság közvetlen, érzéki megismerése a szavak absztrakciója nélkül.

A nyelv csak a magánérintkezésben, baráti, családi körben vált emberi nyelvvé. A magánéletiség ugyanolyan abszolúttá vált, mint a közéletiség, ez a szkizofrén védekezés tette lehetővé, hogy a szavak esténként visszakapják névértéküket, úgy cseréljék az emberek, mint inflációs időkben a reális tárgyakat, nadrágot zsírért. Ha valaki baráti körben ezt a szót használta, hogy szabadság, senkinek nem jutottak eszébe az aznapi vezércikk mondatai, kizárólag SZOT-üdülésre gondolhattott. A szavak primitív, de dacosan reális cseréje legerősebben a fiatalok nyelvén jelentkezett, egyetlen ilyen szó ürügyén, hogy „ál-lati” — tízezer jelentési árnyalatot tudtak kifejezni. A közéleti hamis tudat saját ellentétét termelte ki a magánkapcsolatokban. Szűk körbe szorítva az ember egyéniségének érvényesülnie kellett, őrizték a szavak csupasz, szinte fizikai értelmét, az őszinteség lett a legnagyobb erény. A szavak zöngéit figyelték, emberismeretet tanultak megnevezhetetlen jelekből, mint a művészek.

Lukács szerint az egyvesszős jelzőrendszer a művészi tevékenység alapja. Átlagemberek botcsinálta művészekké váltak. Grotzesk kijelentés, de mi mással lehetne jellemezni egy grotzesk helyzetet? Az emberek a kifejezés vágya nélkül, saját használatra termelték ki magukból a közvetlen, érzéki megismerést, amivel a kor művészete, nem a saját hibájából, adósuk maradt.

Semmit nem értünk ebből a régi korból, ha nem látjuk a művészetekhez fűződő viszonyát.

A művészet nem tükör, hanem kalapács. Ezt a hasonlatot Trockij mondta, nyilván Leninnel is vitázva. Zsdanov soha nem foglalt állást Leninnel szemben, de a tükör helyett ő is a kalapácsot választotta. Mindannyian azt választottuk.

Trockij még pörölyt értett kalapácson.

Ebben volt logika: összezúzni a régít, az elenségest. A forradalom konszolidációs szakaszában a pöröly valóban kalapácsá változott, szerszámmá, amilyent a cipészek, asztalosok, lakatosok használnak. A művész fő feladata, tanította Zsdanov, az ötéves terv szolgálata. A kalapácsa is. Az emberé is. A kor esztétikai alaptörvénye: Szép az, ami érdekből tetszik.

A költők már nem a lélek mérnökei voltak, ahogy Sztálin nevezte őket. A nagyívű tervek nem a költészet, kizárólag a politika műhelyében születtek. A költők a lélek mestereibei, iparosai lettek. Apró kalapácsaikkal egyszerű ritmust vertek ki, megrendelésre. Akkor másik megnevezést kaptak: Az új ember kovácsa. De ezt az elnevezést már a pedagógusokkal osztották meg. A művészet az iskolán kívüli nevelés egyik fontos válfaja lett, pedagógiai tevékenység.

Nem valami sekély ironia vagy öngúny mondatja velem ezeket a szavakat. A közvetlen hasznosság elvében a szükségállapot fejeződött ki, volt ebben valami elkerülhetetlen, néha még felemelő is.

Az ötvenes évek elején a párt agit.-prop.-osztályára, ahol akkoriban dolgoztam, nagy csomag röpirat érkezett Kínából. Inkább röprajz, kis képes plakátok az irástudatlan falu részére. Megértésükhöz nem volt szükség az alájuk nyomtatott néhány szóra. Kör közepén guggolt a kegyetlen földbirtokos, parasztkok álltak körül, vádolták. Olvasni tanuló parasztkok. A vaseke legyőzi a faekét, a kép felső sarkában, mint égi jelenés, feltűnik egy icipici traktor, de ez már olyan szép, hogy nem igaz. A rajzok kicsit az amerikai újságok képregényeire emlékeztettek, vagy inkább az európai középkor áhitatos fametszeteire, mert gyönyörűek voltak, világosak és tiszták.

Nem véletlen, hogy pozitív példáért a régi Kínához kell fordulnom, a nyers kommunizmus klasszikus hónapjához. A mi népiünk minden látszat ellenére átkozottul európai maradt, példabeszédekkel nem nagyon volt nevelhető.

Másra azonban nem volt szükségünk. Az autonóm művészet nagyobb veszélyt jelentett, mint az autonóm tudomány, mert nem részleteiben, hanem totálisan, az érzéki ábrázolás meggyőző erejével ostromolja az objektív valóságot. Ez semmiképp nem fért össze azzal a hamis tudattal, melyet a bürokratizálódó hatalom önmagáról kialakított.

A bürokratikus uralom rossz és csúnya. A demokrácia jobb és szebb. A történelmet azonban nem esztétikai és erkölcsi tényezők mozgatják. A hellén kultúra szebb volt, mint a középkor vagy a népvándorlás. Az öskommunizmus — ha egyáltalán létezett — legalább egy vonatkozásban még szebb lehetett: az ember és a természet viszonyában. De nem akarok történelmi párhuzamokkal operálni, veszélyesnek tartom. Az irodalomban sem kedvelem az ezópusi meséket, a történelmi álruhába öltöztetett jelent. Legalább annyira szolgálják a mai világ félreértését, mint megértését, nélkülük is elég bonyolult a tájékozódás.

A történelem nem példatár és nemcsak a múlt. A történelem oldaláról közelíthető meg a jövő, melynek életképes csirái a múltban keletkeztek. Beszélhetünk-e „életképes csirákról” az ötvenes évek elejével kapcsolatban is? Feltétlenül. Akkor bontakozott ki a frázisokká koptatott szavak megvetése, az igazságvágy és a sértett emberség gyűlölete. A megyei titkár, akinek alakját felidéztem, nem volt hős. Több annál, a nehéz kor egyik típusa volt, az emberséges jövő hordozója. Cikkem elején azt írtam, hogy ebben a magatartásban van valami szép és reménytelen. Talán nem így lesz. Az emberi helytállás példája — számtalan negatív tapasztalat ellenére — nem lehet reménytelen.

HORVÁTH MÁRTON

Származás, rátermettség, tanulás

Már részleteiben is ismert az a tény, hogy a munkásszármazású gyermekek kisebb arányszámban vesznek részt a felsőoktatásban, mint azt a munkásosztály egyszerű statisztikai lélekszáma indokolná és jóval kisebb arányban, mint azt a munkásosztály politikai súlya szükségessé tenné. Oktatási statisztikák és felmérések tanúsága szerint a munkásszármazású tanulók részaránya évről évre csökkent, amióta a származás szerinti megkülönböztetés szempontját törölték a felvételi feltételek közül. De 1967—68 óta megszűnt a csökkenő tendencia, sőt lassú emelkedést mutatnak a számok, noha még mindig elmarad az a grafikonvonal a fentebb említett követelmények mögött.

Az ide vonatkozó különböző tanulmányok a jelenség okát két tényezőben látják: az egyik a fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek hátrányos helyzete, a másik a közoktatás ellentmondásos pedagógiai munkája és szerkezete, amely nem képes a szociális hátrányokból származó kulturális lemaradást kiegyenlíteni. Az előbbi lényegében olyan múltrendszerbeli örökség, melyet csak hosszú társadalmi fejlődés tud majd felszárni. „... mert nem egyszerűen életszínvonalbeli különbségről van szó, melyet szociális intézkedésekkel meg lehet szüntetni. A hátrányos helyzetű gyermekek tanulásának anyagi feltételei nem játszanak döntő szerepet pályaválasztásukban, bár a közvetlen környezet, a lakásviszonyok e tekintetben is motiváló tényezők, de sokkal inkább befolyásolják a munkásgyermekek céljait a családok kulturális hagyományai, a szülők iskolázottsága és mentalitása.

A továbbtanulási lehetőségek egyenlőtlen megoszlása egyértelműen oktatáspolitikai probléma, mert — ugyancsak hitelt érdemlő felmérések és tanulmányok dokumentációjára hivatkozva — a tapasztalatok szerint az iskola nemhogy az indulás hátrányait nem képes ellensúlyozni, hanem megtartja, sőt felerősíti ezeket a lakóhelyi környezetből származó differenciákat. Az utóbbi években az iskola mintha berendezkedett volna arra, hogy külön foglalkozzon a hátrányos helyzetű tanulókkal, pedig ez a karitatív „kulturális életmentés” — melyre ugyan szükség van a helyzet pillanatnyi javítása érdekében — nem a végleges megoldás útja.

Az iskolák tartalmi munkája lényegében a tanulók tudásmennyiségének fokozására (alaposítására és növelésére) irányul. Az általános iskolában az első években mutatott tanulói teljesítmény mindvégig meghatározó jellegű, akár az effektív tudás mennyiségét, akár a tanuló „felvevőképességét”, azaz gondolkodási képességét tekintjük. Több tanulmány kimutatta (legélesebben Ferge Zsuzsa mutatott rá *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés* című tanulmányában), hogy a tanulók tanulmányi eredményei szociális helyzetükké mutatnak összefüggést sokkal inkább, mint egyéni képességeikkel, és ezt a tényt az általános iskolai pedagógusok tapasztalatai is megerősítik. A tanulmányi eredmények szintjei az általános iskola nyolc éve alatt lényegében változatlanok. Ezen a helyzeten csak az oktatás tartalmának és módszereinek változtatása segíthetne.

A középiskolában a társadalmi különbségek már élesen jelentkeznek: a lakosság több mint 70%-át kitevő fizikai dolgozók gyermekeinek aránya itt már csak 34—35% körül van. Bukás vagy egyéb okok miatt ezeknek is lemorzsolódik 38%-a, míg az értelmiségi származású tanulóknak csupán 6%-a hagyja abba tanulmányait.